

УДК 340.1:305](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.16>

ДОСТУП ЖІНОК ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: НЕВИДИМІСТЬ ПРОБЛЕМИ

Фулей Т.І.,

*кандидат юридичних наук, начальник відділу
наукових досліджень проблем судочинства
та науково-методичного забезпечення суддівської освіти
Національної школи суддів України
ORCID: 0000-0002-9800-8785
e-mail: science.nsj@gmail.com*

Фулей Т.І. Доступ жінок до правосуддя в Україні: невидимість проблеми.

У статті доступ жінок до правосуддя розглядається як невидима проблема, існування якої не помічається або заперечується. Випадки, коли жінки в аналогічних ситуаціях зазнають більш несприятливих правових наслідків, не сприймаються як пов'язані з гендерною нерівністю. Причини невидимості проблеми укорінені в радянському минулому, в патріархальних традиціях українського суспільства, а також у небажанні відмовлятися від міфів та стереотипів, відсутності належної рефлексії щодо минулого та відсутності культури публічного обговорення важливих суспільних проблем, маргіналізацією “жіночих” тем.

Щоб проілюструвати невидимість проблеми, авторкою використані результати узагальнення багаторічного досвіду виконання учасниками та учасницями тренінгів для суддів, працівників апарату судів та правоохоронних органів практичного завдання щодо проявів гендерної нерівності, які наведені у Концепції державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.11.2012 № 1002-р. Зокрема, неналежний рівень забезпечення умов для гармонійного поєднання сімейних і професійних обов'язків сприймається як актуальна проблема лише тими особами, які безпосередньо залучені у виконання сімейних обов'язків; подібне спостерігається стосовно інших проявів нерівності жінок і чоловіків, що підтверджує думку, що сприйняття актуальності чи неактуальності конкретних проявів гендерної нерівності обумовлене власним досвідом особи. Наявність позитивної тенденції зменшення розриву сприймається як неактуальність певного прояву, оскільки “ситуація значно поліпшилася”, навіть якщо розрив залишається великим.

Окрім досвіду проведення тренінгів, для демонстрації невидимості проблеми використані також “історії з життя”, які ілюструють, зокрема, зверхне, упереджене та сексистське ставлення до жінок на відповідальних посадах (рівня заступника міністра), особливо якщо порівняти його зі ставленням до чоловіків такого самого віку і статусу. Оскільки проблема, яка є невидимою, не має шансів бути вирішеною, авторка робить висновок, що уміння “помітити”, “побачити”, “зробити видимим”, “назвати”, “кваліфікувати” та под. – це перші кроки до її вирішення.

Ключові слова: доступ до правосуддя, доступ жінок до правосуддя, гендер, гендерна рівність, гендерна нерівність.

Fuley T.I. Women's access to justice in Ukraine: the invisibility of the problem.

The article considers women's access to justice as an invisible problem, the existence of which is overlooked or denied. Cases where women in similar situations experience more adverse legal consequences are not perceived as linked to gender inequality. The reasons for the invisibility of the problem are rooted in the Soviet past, in the patriarchal traditions of Ukrainian society, as well as in the reluctance to abandon myths and stereotypes, the lack of proper reflection on the past and the lack of a culture of public discussion of important social problems, the marginalization of “women's” topics.

To illustrate the invisibility of the problem, results of the questioning of training participants (judges, court staff and law enforcement officers) has been used, i.e. the discussion regarding manifestations of

gender inequality, acknowledged in the Concept Paper of the State Programme for Ensuring Equal Rights and Opportunities of Women and Men, approved by the order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 21, 2012, No. 1002. The author noted, that during many years of delivering gender equality trainings only those participants who de facto contribute to caregiving/family responsibilities admitted that inadequate level of providing conditions for “a harmonious combination of family and professional responsibilities” is an actual problem; the same is observed in relation to other manifestations of inequality between women and men, which confirms the opinion that the perception of relevance or irrelevance of specific manifestations of gender inequality is determined by the individual’s own experience. The trend of reducing gender gap is perceived as the irrelevance of a certain manifestation of gender inequality, since “the situation has been improved significantly”, even if the gap remains large.

In addition to the experience of delivering trainings, “stories from life” were also used to demonstrate the invisibility of the problem, particularly cases that illustrate the superior, prejudiced and sexist attitude towards women in high level (deputy minister) positions, especially when compared with the attitude towards men of the same age and status. Since a problem that is invisible has no chance of being solved, the ability to “notice”, “see”, “make visible”, “name”, “qualify”, etc. are the first steps towards its solution.

Key words: access to justice, women’s access to justice, gender, gender equality, gender inequality.

Постановка проблеми. Початок переговорного процесу зі вступу України до Європейського Союзу (далі – ЄС, Євросоюз) знову привернув увагу до пріоритетних сфер, зокрема, які охоплюються переговорним розділом 23 *Judiciary and fundamental rights*. Зауважимо, що на відміну від країн Центральної Європи чи Балтії, для України набуття членства в ЄС – це питання не “кращого життя”, а виживання, враховуючи фактор війни, яку Росія веде на знищення нашої держави. Оскільки ЄС разом із державами-членами та фінансовими установами мобілізував понад 50 млрд. євро на загальну підтримку України [1, с. 12], то очевидно, що без цієї допомоги шанси нашої держави вистояти є набагато меншими. Водночас вступ до ЄС неможливий без відповідності його цінностям, оскільки сучасний Євросоюз – це “союз цінностей”, які закріплені в договорах ЄС та Хартії основоположних прав ЄС; це – повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини [1, с. 6]. Суттєва відмінність у сприйнятті цих цінностей українцями та громадянами ЄС полягає в тому, що в Євросоюзі вони не лише проголошені та закріплені в документах, а відчуються громадянами ЄС у щоденному житті: можливість жити й працювати в будь-якій країні-члені ЄС, навчатися в іншій країні завдяки програмі *Erasmus*, спілкуватися з друзями та рідними під час подорожей країнами ЄС без плати за роумінг, отримувати державне медичне обслуговування завдяки європейській картці медичного страхування, користуватися продуктами харчування та товарами, що відповідають найсуворішим світовим стандартам безпеки, безпечно здійснювати покупки в інтернеті через захищеність прав споживачів та ін. [1, с. 7, 22-23]. Усе перелічене (та багато іншого) стало можливим завдяки тому, що в ЄС “рівність перед законом і судом”, “ефективний доступ до правосуддя”, “верховенство права”, “гендерна рівність” та под. – це не абстрактні поняття, а те, що можна “побачити” та “відчути” на прикладі кожної “маленької справи”, оскільки вони втілюються у повсякденні практики діяльності як суб’єктів владних повноважень, так і приватних осіб завдяки конкретним інструментам. У той же час в Україні низка проблем, до подолання яких доведеться докласти чимало зусиль, щоб досягти показників відповідності європейським стандартам, поки що навіть не артикульована в суспільному дискурсі. Ці проблеми є невидимими, їх немов би не існує. Серед них – доступ жінок до правосуддя.

Питання на кшталт “Невже жінок хтось пригноблює?” або “Хіба жінки не мають рівних прав?” та под., вочевидь, є наслідком кумулятивного ефекту панування у суспільній свідомості двох образів – “вільної й рівноправної жінки-трудівниці”, який тиражувала радянська пропаганда, та “української мадонни у вишиваній сорочці з рожевошоком немовлям на руках” [2], що є витворам вже національного міфу. Попри те, що обидва образи мали небагато спільного з дійсністю та реальними можливостями більшості жінок, вони виявилися доволі стійкими та невіддатливими до змін, навіть якщо статистичні дані, результати соціологічних опитувань і наукових досліджень, а тим більше реальні життєві ситуації їх спростовують. До прикладу, резонансний випадок складення поліцейськими адміністративного протоколу за невиконання батьківських обов’язків (ч. 1 ст. 184 Кодексу України про адміністративні правопорушення) щодо жінки, яка прийшла забрати

8-річного сина, виявленого в метро без супроводу дорослих, – а згодом виявилось, що діти були вдома з батьком, який не помітив, що син вийшов з дому [3], – з юридичного погляду є вкрай три-вожним, особливо враховуючи пояснення поліції, що “протокол склали на того, хто прийшов за дитиною і показав відповідні підтверджуючі документи. Якби прийшов тато – склали б на нього” [4]. Поліцейські широко дивувалися: до відповідальності притягнули маму, бо тато не прийшов, а в чому проблема? Цей випадок не є також чимось винятковим – у Єдиному державному реєстрі судових рішень (ЄДРСР) є чимало постанов про притягнення саме *матерів* до адміністративної відповідальності за невиконання *батьківських* (виділено авторкою – Т.Ф.) обов’язків, як-от у справі № 682/1963/22 [5], коли жінку оштрафували за те, що її син прогулював дистанційне навчання. Випадки, коли в аналогічних ситуаціях щодо жінок настають інші (несприятливіші) юридичні наслідки, аніж щодо чоловіків, періодично отримують суспільний резонанс через увагу до них медіа [6], однак це не пов’язується з проблемою гендерної нерівності та не має наслідком обговорення проблеми доступу жінок до правосуддя.

Водночас кожен подібний випадок не лише спростовує тезу про надуманість проблеми, а навпаки є підтвердженням того, що незважаючи на декларовану рівність прав жінок і чоловіків (ст. 24 Конституції України) та рівність прав кожного з подружжя у шлюбі та сім’ї (ст. 51 Конституції України), у реальному житті, як слушно зазначає О. Кісь, докторка історичних наук і дослідниця жіночої історії, “на жінках лежить дуже багато відповідальності. І коли їм навіть не вдається вирішити ці проблеми, на них все одно покладають провину за невдачі, за те, що діти виростили не такими чи поведуться не так, і що в сім’ї є певні проблеми” [7]. Тож немає підстав вважати, що твердження зі Стратегії гендерної рівності Ради Європи, що “жінки стикаються з додатковими перешкодами в доступі до правосуддя через гендерну нерівність і гендерні упередження <...>” [8, п. 59] не характерне для України. Усе вищенаведене зумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти доступу жінок до правосуддя досліджували Н. Аніщук, О. Дашковська, К. Левченко, Т. Мельник, О. Уварова, О. Руднева, О. Харитоновна, Г. Христова та інші вітчизняні науковиці, а також іноземні дослідники та дослідниці, як-от Г. Алфрам (Henrik Alffram), П. Багріаччі (Paolo Bagriacci) Т. Брайдгман (Tess Bridgman), С. Дуглас (Sarah Douglas), Е. Дюбан (Elisabeth Duban), Ф. ель-Зейн (Fares el-Zein), І. Радічіч (Ivana Radačić), Ш. Чодрі (Shazia Choudhry) та ін. Вартими уваги є також чимало доповідей та результатів досліджень, зокрема “Justice for Women: High-level Group Report” (2019) [9], ініційоване *The Pathfinders* — групою країн-членів ООН, міжнародних організацій, представників громадського та приватного секторів, які займаються досягненням цілей сталого розвитку для миру, справедливості та інклюзії (ЦСР16+), а також здійснені у межах реалізації тематичних проєктів Ради Європи; серед найостанніших виокремимо дослідження Ради Європи щодо впливу Covid-19 на доступ жінок до правосуддя (2022) [10], серед більш ранніх – довідник для юристів-практиків (2018) [11] та навчальний посібник для суддів і прокурорів (2016) [12]. Про деякі проблеми можна висувати також з аналізу практики Європейського суду з прав людини. Водночас, глибшого аналізу потребує, на наш погляд, саме аспект невидимості проблеми доступу жінок до правосуддя.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є продемонструвати невидимість проблеми доступу жінок до правосуддя в Україні, що вимагає вирішення таких завдань: по-перше, навести приклади існування цієї проблеми; по-друге, пояснити причини невидимості; по-третє, проілюструвати невидимість проблеми на наочних прикладах, а також запропонувати рекомендації щодо її вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Передусім варто підкреслити, що “доступ жінок до правосуддя” (англ. *Women’s access to justice*) є усталеним терміном на позначення однойменного поняття, що означає здатність жінок шукати і отримувати засоби юридичного захисту через офіційні чи неофіційні установи правосуддя та відповідно до стандартів прав людини (англ. *ability of women to seek and obtain a remedy through formal or informal institutions of justice, and in conformity with human rights standards*) [9, с. 12].

Упродовж принаймні останніх чотирьох десятиліть стосовно доступу до правосуддя жінки розглядаються як одна з груп вразливих суб’єктів, оскільки вони стикаються зі специфічними бар’єрами, такими як дискримінаційне законодавство, гендерна нечутливість системи правосуддя (стереотипізація, поширеність традиційних патріархальних цінностей), страх через соціальний остракізм та суспільний осуд, відсутність економічної незалежності [13, с. 161-162]. Забезпечен-

ня рівного доступу до правосуддя для жінок і дівчат продовжує залишатися однією із стратегічних цілей Ради Європи [8]. Як і в попередньому аналогічному документі [14], у Стратегії гендерної рівності РЄ на 2024–2029 [8, п. 65] наголошено, що діяльність Ради Європи в цій сфері буде спрямована на підтримку держав-членів, спрямовану на досягнення Цілі 16, відсилаючи до Цілей сталого розвитку (англ. *Sustainable Development Goal*), та із урахуванням Загальної рекомендації № 33 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, яка стосується доступу жінок до правосуддя (CEDAW/C/GC/33) (далі – Загальна рекомендація CEDAW № 33) [15]. Таким чином, можна зробити висновок про узгодженість універсальних (на рівні ООН) та регіональних (на рівні РЄ) стандартів стосовно доступу жінок до правосуддя. Понад те, аналіз документів, наведених у відповідному підрозділі (3.2) переговорного розділу 23, щодо відповідності яким слід оцінити національне законодавство стосовно гендерної рівності, дозволяє висувати, що т.зв. “європейські стандарти” у цій сфері охоплюють не лише власне право ЄС, але також і міжнародні стандарти в ширшому сенсі, наприклад, Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (*UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW*), Конвенцію Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством щодо жінок і домашнім насильством (*Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210)*, далі – Стамбульську конвенцію) тощо. Тобто набуття членства в ЄС призведе до кращого виконання й тих міжнародних зобов’язань, які Україна вже раніше взяла на себе, однак, можливо, не повною мірою імплементувала міжнародні приписи в національне законодавство. Низка таких зобов’язань безпосередньо стосується забезпечення кращого доступу жінок до правосуддя.

Питання доступу до правосуддя жінок загалом можна досліджувати двома основними способами: перший виходить з характерних особливостей суб’єкта (жінок) і досліджує предмет (доступ до правосуддя) крізь призму характерних рис чи особливостей суб’єкта; другий підхід виходить з предмета (доступу до правосуддя та його складових – до прикладу, зазначених у Доповіді Венеційської комісії “*Report on the Rule of Law*” (2011) або Посібнику європейського права з питань доступу до правосуддя [16]), і через складові доступу до правосуддя досліджуються питання, чи окремі суб’єкти стикаються з бар’єрами чи перешкодами, невластивими для інших. В Україні до цього додається ще й певна національна специфіка, пов’язана із (не)розумінням самого поняття “доступ до правосуддя” (англ. *access to justice*) та його ототожнення, наприклад, з “кадровим голодом” і відсутністю належної кількості суддів у судах, надмірним навантаженням на суддів та іншими проблемами, пов’язані з організацією здійснення судочинства, зокрема в умовах воєнного стану. Тому видається важливим наголосити, що для мети цієї статті використано перший з описаних підходів, зумовлений невидимістю (подекуди – навіть запереченням існування) проблеми “іншого, власне жіночого, досвіду” буття загалом і доступу жінок до правосуддя зокрема.

Причин цієї невидимості декілька. Одна з них укорінена в радянському минулому, де декларативна рівність прав жінок і чоловіків нівелювалася фактичною гендерною сегрегацією ринку праці, законодавчо закріпленою дискримінацією (до прикладу, заборонаю жінкам здобувати певні професії чи обіймати певні посади) та поширеним контрактом “працюючої матері” у поєднанні з соціальними пільгами (такими як, відпустки для догляду за дитиною та ін.) під видом “захисту материнства”. Жорсткі соціальні норми, у т.ч. уявлення про “чоловічі” та “жіночі” професії, ролі та способи поведінки підтримувалися усіма соціальними інститутами, а загальна атмосфера не-свободи не передбачала варіантів, що “може бути інакше”. Оскільки в цьому середовищі зростали та формувалися усі, тому українське суспільство має “замилене око” і навіть зараз не помічає, що “щось з цим не так”. Однак іноземці одразу зауважували реальне становище жінок з колишнього соцтабору. Хорватська письменниця С. Дракуліч у есеї “Макіяж та інші принципові питання” словами однієї з героїнь висловила думку, що справжню Залізну завісу було зроблено “з блискучих картинок гарних жінок у чудовому одязі – зі знімків із жіночих журналів” на кшталт *Vogue*. Західна жінка гортала такі журнали знічев’я, оскільки усі рекламовані товари для неї були доступним, тоді як для жінок з комуністичних країн побачене у них спонукало ненавидіти реальність, не тільки через неможливість купити зображені там речі (навіть якби не бракувало грошей – хоч насправді їх не було), але також через те, що сам папір, якість друку видавалися недосяжними. “Отож картинки, які перетинають кордони в журналах, фільмах і відео, є значно небезпечнішими за будь-яку секретну зброю, адже змушують тебе прагнути “іншості” так відчайдушно, що ти готовий ризикувати власним життям, аби втекти” [17, с. 49-50]. С. Дракуліч акцентує й на іншо-

му – за усі роки комунізм так і не зумів виробити найпростішу гігієнічну прокладку, нагально потрібну всім жінкам [17, с. 52], а також що “ідучи вулицями східноєвропейських міст, постійно натрапляєш на жінок, які мають стомлений вигляд і здаються старшими, аніж є насправді. Вони вбого вбрані, часто мають зайву вагу і мляві” [17, с. 52-53]. “Їхні імідж, моду і макіяж слід оцінювати за іншими критеріями, усвідомлюючи і зважаючи на контекст. Вони заслуговують на більшу повагу, аніж отримують, просто тому, що буття жінкою (не кажучи вже красивою жінкою) – це постійна боротьба проти того, як працює вся система” [17, с. 53] (виділено авторкою – Т.Ф.).

Інша причина невидимості полягає у патріархальності українського суспільства: у традиційній культурі чоловіки відігравали провідну роль у громадах та в родинях; зберігалася гендерна сегрегація праці, до того ж, для чоловіків вважалося образливим робити жіночу роботу; узвичаєною практикою було насильницьке ставлення до жінок та звинувачення жертви; потерпаючи від пияцтва чи насильства чоловіка, жінки не могли позбутися цих стосунків та розлучитися [7]. І хоч усе це відомо з шкільного курсу української літератури з його незмінними протягом поколінь темами учнівських творів на кшталт “тема жіночої долі у творчості Т. Шевченка” (або вужче – “трагізм образу української дівчини-покритки у поемі “Катерина”), тим не менше сучасне українське суспільство у своїх уявленнях значно романтизувало ставлення до жінок у минулому, наочним прикладом чого став феномен “Берегині”. Як слушно зауважила О. Кісь, коли у 1990-х роках гендерний контракт “працююча мати” втратив свою монополію, йому на зміну прийшли нові моделі поведінки, основними джерелами для вибудовування яких були українська національно-державницька ідея та “західні взірці” [18, с. 38]. Як продемонструвала О. Кісь, а згодом і Ю. Буйських, образ Берегині є продуктом літературної творчості – “на хвилі романтичного національного піднесення і в умовах отриманої можливості публікувати тексти на колись заборонені теми” його винайшли письменники В. Рубан і В. Скуратівський, які наприкінці 1980-х незалежно один від одного написали романи з назвою “Берегиня” [19]. Якби цей образ залишився тільки літературним, не обростаючи псевдонауковими конструкціями і не перетікаючи в публічний дискурс, можливо, не було б створено цілого міфу [19]. Однак у 1990-х роках на тлі практично повної відсутності ґрунтовних історико-етнографічних досліджень становища жінок в минулому з’явилося безліч науково-популярних публікацій, які “легітимізували в науковому і суспільному дискурсі образ Українки-Берегині, апелюючи до такого історичного досвіду українського жіноцтва, який, начебто, засвідчував одвічне домінування жінки, засадничий гендерний паритет в українському суспільстві чи навіть його фемінну сутність” [18, с. 28-29]. Хоча подальші дослідження спростовували “романтично-ідеалістичне уявлення про жіноче минуле”, і “рожеві окуляри миттєво розбиваються на дрібні друзки, коли стикаються з суворою правдою жіночих досвідів” [2], відмовлятися від романтизованих уявлень, навіть коли вони виявилися хибними, було складно [7].

Чим пояснити таку шалену популярність цього образу разом із його символічним навантаженням – як “автентичного” та “питомо українського” явища? Свого часу на небезпеці його поширення і підтримування псевдонауковцями та письменниками наголошувала С. Павличко, вважаючи, що образ Берегині “<...> добре вписується в потік магічного мислення, виробленого українцями в часи бездержавності, пафосного і патетичного за формою і антиісторичного за суттю” [20]. Сама лексема “берегиня” (що асоціюється зі значенням “оберігати”) виявилася доволі затребуваною, а додаткове смислове навантаження “архаїчності”, “українськості” та “сакральності” цього образу забезпечують йому сталість функціонування у різних сферах життєдіяльності суспільства – від квазінауки до бізнесу та політики. Таким чином, популярність цього образу була наслідком поширення безрефлексійної, некритичної та поверхневої друкованої продукції в обгортці національної ідеї, що може забезпечувати легку популярність [19].

Таким чином, третьою – і доволі суттєвою – причиною невидимості проблеми (поряд з радянським досвідом та патріархальними традиціями) є загалом відсутність належної рефлексії щодо минулого (радянського і дорадянського), а також відсутність культури публічного обговорення важливих суспільних проблем. “Жіночі” теми були табуйовані або маргіналізовані, питання, яким задавалася С. Дракуліч – “який мінімум треба мати, щоби не почуватися приниженою як жінка?” [17, с. 52] – не мало шансів бути предметом серйозного обговорення, а терміни на кшталт “фемінізм”, “гендер” чи “сексизм” донедавна вважалися мало не лайливими.

Наведені причини призвели до того, що проблема нерівності жінок і чоловіків загалом, і в окремих сферах суспільного життя зокрема, залишається невидимою та не сприймається як важлива, серйозна чи актуальна. Це можна проілюструвати результатами узагальнення досвіду обго-

ворення проявів гендерної нерівності, зазначених у Концепції державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року (далі – Концепція 2012 р.), схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.11.2012 № 1002-р [21]. Так, у розділі “Визначення проблеми, на розв’язання якої спрямована Програма” Концепції 2012 р. зазначено сім основних (на момент прийняття документа) проявів нерівності жінок і чоловіків: 1) надзвичайно великий розрив у кількісному представництві жінок і чоловіків у прийнятті політичних, економічних, соціально важливих рішень (зокрема, 7,4 відсотка у складі Верховної Ради України (далі – ВРУ); 2) фактичний розрив в оплаті праці жінок і чоловіків (25,1 відсотка); 3) нижчий рівень економічної активності жінок порівняно з рівнем такої активності чоловіків; 4) неналежний рівень забезпечення умов для гармонійного поєднання сімейних і професійних обов’язків; 5) наявність гендерних стереотипів щодо місця та ролі жінок і чоловіків у суспільстві; 6) використання у рекламі, засобах масової інформації та Інтернеті елементів, що закріплюють у свідомості людей ідею нерівності жінок і чоловіків; 7) наявність фактів дискримінації за ознакою статі [23]. Безперечно, схваленню Концепції 2012 р. передували дослідження, підтверджені передусім статистичними даними, деякі з яких наведені в документі.

Наведені у Концепції 2012 р. прояви нерівності жінок і чоловіків слугували основою для практичного завдання під час тренінгів для високопрофесійної аудиторії (передусім суддів, але також працівників апаратів судів та працівників правоохоронних органів). Учасники та учасниці, працюючи в малих групах, отримували завдання обговорити ці сім проявів та обрати два актуальні (на думку групи) та два неактуальні (чи менш актуальні); з плином часу до цього завдання додалося ще одне – висловитися щодо змін стосовно обраних проявів, якщо такі зміни відбулися протягом часу, що минув від схвалення Концепції. Понад 10-річний досвід проведення цієї справи (усього її виконало кілька сотень фахівців) під час тренінгів дозволяє виявити спільні тенденції та зробити низку висновків.

По-перше, сприйняття актуальності чи неактуальності конкретних проявів гендерної нерівності обумовлене власним досвідом людини. Зокрема, неналежний рівень забезпечення умов для гармонійного поєднання сімейних і професійних обов’язків є актуальним лише для тих, хто інвестує свій час і зусилля у виконання сімейних обов’язків “тут і зараз” (наприклад, для батьків дітей шкільного і дошкільного віку або осіб, які безпосередньо здійснюють догляд за батьками чи іншими родичами), проте для необтяжених виконанням сімейними обов’язками (навіть при їх наявності де-юре) осіб це узагалі не розглядається як прояв нерівності. Подібна розбіжність думок учасників та учасниць тренінгів спостерігається стосовно інших проявів нерівності жінок і чоловіків. До прикладу, особи, які мали досвід упередженого або дискримінаційного ставлення до себе чи близького оточення, вважають гендерні стереотипи та наявність фактів дискримінації за ознакою статі значущими, тоді як відсутність такого досвіду дозволяє вважати їх неактуальними або заперечувати їх існування. Це корелюється із результатами базового дослідження про розуміння українцями прав людини (англ. *human rights baseline study*), проведеного Фондом “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та Центром інформації про права людини за підтримки Програми розвитку ООН в Україні [22], щодо сприйняття дискримінації. Аналіз соціологічних даних дозволив дійти висновку, що оцінка серйозності проблеми дискримінації напряму залежить від наявності чи відсутності такого власного досвіду. Зокрема, серед осіб, які досить часто стикалися з дискримінацією (5%) або час від часу потерпали від цієї проблеми (35%), 78,5% вважають дискримінацію серйозною (дуже або загалом) проблемою і лише 13,6% вважають, що це взагалі не проблема. В той же час серед населення, яке особисто не стикалось з дискримінацією (52%), таку позицію поділяють більше третини (35,5%) і ще 18% не змогли відповісти на це запитання, в той час як позицію щодо серйозності проблеми поділяє менше половини – 46,5% [22, с. 67].

По-друге, наявність позитивної тенденції зменшення розриву призводить до висновку учасників та учасниць про неактуальність певного прояву, оскільки “ситуація значно поліпшилася”, навіть якщо розрив залишається великим. До прикладу, збільшення кількісного представництва жінок у парламенті – з 7,4% (2012 р.) до 12% (у ВРУ VIII скликання) і зрештою до 20% (у поточному скликанні ВРУ) призводить не до критичного осмислення недостатності представництва – на момент виборів жінки становили близько 54% населення – а до сприйняття цього прояву нерівності як неважливого з огляду на те, що “було ж набагато менше”.

По-третє, особи, які перебувають на публічній службі, схильні заперечувати наявність гендерного розриву в оплаті праці та не розуміють шляхи його формування, оскільки вважають, що

якщо розмір посадового окладу фіксований та не залежать від статі особи, то це автоматично забезпечує рівну оплату праці. Відтак, демонстрація статистичних даних щодо розриву в заробітній платі чоловіків і жінок неодмінно викликала в учасників та учасниць тренінгів подив і недовіру, а також захисну реакцію на кшталт нормалізації такої різниці (“для жінки це непогана зарплата”). Зауважимо, що хоча у період дії воєнного стану органи державної статистики призупинили оприлюднення статистичної інформації (за певними винятками), архівні матеріали доступні, а дані до повномасштабного вторгнення (до прикладу за 2021 р.) свідчать про те, що у середньому по економіці середньомісячна заробітна плата жінок становила 79,3–82,5% (залежно від кварталу) до заробітної плати чоловіків, а за окремими видами діяльності різниця була значно більшою (64,2% – у поштовій та кур’єрській діяльності, 62% – у мистецькій діяльності, спорті, розвагах і відпочинку, а в авіаційному транспорті сягала навіть 52,6%) [23]. Проте різниця у зарплаті, окрім як недовіри до статистичних даних, найчастіше отримувала коментарі на кшталт “жінки самі обирають таку роботу, щоб менше працювати і поєднувати роботу з вихованням дітей”.

Вищенаведені висновки за результатами узагальнення обговорення проявів гендерної нерівності під час тренінгів не заперечують існування певних винятків – так, окремі учасники чи учасниці мають інший досвід, аніж більшість – вони могли навести конкретні прояви гендерних стереотипів, упереджень чи дискримінації, які подекуди навіть призводили до зміни ставлення інших учасників до питання, яке було предметом обговорення. Водночас висновки за результатами проведення тренінгів ілюструють загальне колективне сприйняття гендерної проблематики як невидимої і неактуалізованої у суспільній свідомості.

Іншими прикладами невидимості та неусвідомлення проблеми нерівного ставлення до жінок є “історії з життя”, або, як останнім часом висловлюються, “кейси”, осмислення яких є приводом до серйозних роздумів. До прикладу, вартим аналізу є досвід Н. Бойко, у минулому – заступниці Міністра енергетики та вугільної промисловості України з питань європейської інтеграції, яка відповідала за координацію взаємодії з ЄС у галузі енергетики, з міжнародними організаціями та МФО (включаючи Світовий банк, ЄБРР, ЄІБ та ін.) та координувала стратегічний напрямок розвитку паливно-енергетичного комплексу. Її інтерв’ю [24], з одного боку, може сприйматися як “історія успіху” – доказ того, що жінка може реалізуватися у будь-якій сфері, включно з енергетикою, яка (відповідно до традиційних уявлень) є “нежіночою”. З іншого боку, воно наочно демонструє – передусім тим, хто заперечує чи ставить під сумнів нерівне становище жінок в сучасній Україні, – факт існування проблеми гендерної нерівності, оскільки *показує середовище, у якому живе сучасна українська жінка* (навіть та, яка володіє чорним поясом по карате), а також ті упередження та сексизм, з якими їй доводиться стикатися, навіть якщо сама вона сприймає їх як “жартівливі”. Доволі прикметно, що об’єктом сексизму стала донька високопосадовця (її батько у той час був членом Вищої Ради Правосуддя), однак на відміну від деяких інших “дітей своїх батьків”, її призначення на посаду чи діяльність ніколи не пов’язували з можливим впливом батька. До її професійності не можна було висунути претензій (за 5 років, які минули після її відставки, за наявного рівня журналістських розслідувань, тим більше у сфері енергетики, зауваження до її роботи, якщо б такі були, отримали б публічний резонанс), їй не могли дорікнути ні браком освіти (дипломи з відзнакою українського та німецького університетів), ні відсутністю попереднього досвіду (з огляду на роботу в енергетичних транснаціональних компаніях) чи невідповідністю написаним соціальним нормам до зовнішності чи поведінки. Проте їй доводилося зазнавати зверхнього та упередженого ставлення до себе з боку менш компетентних чоловіків, які намагалися підкреслити, що основний її здобуток – це те, що вона “молода і красива”. Цей випадок не є ані єдиним, ні унікальним – до прикладу, народна депутатка України І. Совсун у часи роботи на посаді першої заступниці Міністра освіти і науки (2014-2016) постійно зазнавала сексизму, за яким чітко проглядався опір реформам. Різниця у ставленні до “молодих і красивих” жінок одразу помітна, якщо обрати “зразок для порівняння” – чоловіків аналогічного віку та статусу, до прикладу, М. Нефьодова, першого заступника Міністра економічного розвитку і торгівлі України (2015-2019), або М. Федорова, чинного віцепрем’єр-міністра України – міністра цифрової трансформації, ставлення до яких можна охарактеризувати як “креативні” та “чудові реформатори”, що “генерують інновації”.

Безперечно, за останні роки певний прогрес щодо подолання проявів нерівності жінок і чоловіків відчутний. Передусім йдеться про законодавчі зміни, як-от скасування Міністерством охорони здоров’я України наказу № 256 [25], який визначав перелік з 450 заборонених для жі-

нок професій, прийняття Закону України від 6 вересня 2018 р. № 2523-VIII [26], що усуває дискримінацію жінок в армії, ратифікація Стамбульської конвенції та под. Набагато ширшим стало використання у публічному мовленні фемінітивів, а звернення до “захисників та захисниць” є нормою. Тому погодимося з висловленою О. Кісь думкою, що “[проблеми гендерної нерівності та дискримінації в Україні вирішуються, хоч і не так швидко та ефективно, як хотілося б” [2]. Водночас пандемія Covid-19 наочно продемонструвала, яким швидким та значним може бути відкат на багатьох рівнях: зростання домашнього насильства, безробіття, відродження дуже традиційних ролей [8, п. 60], а введення воєнного стану традиційні ролі лише закріпило. Відтак, питання гендерної рівності чи доступу до правосуддя отримали нижчий пріоритет порівняно із захистом української державності, що було виправдано на початку повномасштабного вторгнення, проте їх не слід випускати з поля зору у середньо- чи довгостроковій перспективі, оскільки десятиліття прогресу може бути поставлено під сумнів.

Як було зазначено у попередній Стратегії гендерної рівності Ради Європи, “хоча отримання доступу до правосуддя буває складним для всіх, воно здатне бути ще складнішим для жінок з огляду на гендерну нерівність у суспільстві та в системі правосуддя. Стійкі економічні та соціальні нерівності між жінками та чоловіками, гендерна упередженість та гендерні стереотипи призводять до нерівного доступу жінок та чоловіків до правосуддя” [14, п. 52, с. 26]. Різноманітні бар’єри, у т.ч. культурні, сукупно є деталями “пазла правосуддя”, що не враховує інтересів жінок [14, п. 55, с. 27]. Водночас якщо прояви нерівності жінок і чоловіків залишатимуться невидимими навіть для фахівців системи правосуддя – як це було продемонстровано вище – то навряд чи вони зможуть розпізнати деталі цього “пазла правосуддя” та усунути перешкоди, передусім культурні, які не враховують інтереси жінок.

Проблема, яка не визнається та не сприймається як проблема, не має шансів бути вирішеною. Це усвідомлювали автори кампанії Ради Європи, спрямованої на подолання сексизму, гаслом якої є “Помітити. Назвати. Припинити” [27] (англ. *See it. Name it. Stop it*) – адже “припинити” можна лише те, що вдається “помітити” та “назвати”.

Саме тому уміння “помітити”, “побачити”, “зробити видимим”, “назвати”, “кваліфікувати” та под. – це перші кроки до вирішення проблеми. Відсутність таких навиків у представників системи правосуддя призводитиме до того, що вона залишатиметься “гендерно сліпою”. Тому вкрай актуальними є:

- збирання, опрацювання, аналіз, поширення та використання даних, згрупованих за ознакою статі, про що вже доводилося зазначати [28], оскільки брак даних є суттєвою перешкодою, щоб “побачити” проблему;
- підготовка суддів та інших працівників системи правосуддя з відповідної тематики, до прикладу, пройти HELP курс “Доступ жінок до правосуддя”;
- поширення програм наставництва серед суддів з цієї тематики [29];
- використання в судових документах та усному мовленні фемінітивів;
- моніторинг судових рішень.

Необхідним є продовження усунення шкідливого впливу гендерних стереотипів на ухвалення судових рішень через дослідження, моніторинг, навчання, освіту, розбудову потенціалу та просування добрих практик на національному та регіональному рівнях відповідно до інструментів Ради Європи та міжнародного права [8, п. 65]. Доречно наголосити, що гендерні стереотипи, зокрема, сприйняття чоловіка годувальником, а жінки – відповідальною за сім’ю, виховання дітей і побут – призводить до нерівних наслідків не лише щодо притягнення до адміністративної відповідальності, як це було проілюстровано на початку статті, але й при вирішенні інших категорій судових справ, до прикладу, визначенні розміру аліментів, присудженні різних сум відшкодування у випадку смерті чоловіка чи жінки внаслідок ДТП, при призначенні розміру аліментів та ін.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що стосовно доступу до правосуддя жінки розглядаються як одна з груп вразливих суб’єктів, оскільки вони стикаються зі специфічними бар’єрами та перешкодами. В Україні проблема доступу жінок до правосуддя є невидимою, і незважаючи на декларовану рівність прав жінок і чоловіків нерідко жінки зазнають інших (менш сприятливих) юридичних наслідків, однак суспільством це не сприймається як гендерна нерівність. Невидимість цієї проблеми зумовлена як історичними причинами, передусім радянським минулим, патріархальними традиціями українського суспільства, так і стійкістю стереотипів, маргіналізацією “жіночих” тем, небажанням відмовлятися від зручних міфів, відсутністю належ-

ної рефлексії щодо минулого та відсутністю культури публічного обговорення важливих суспільних проблем. Невидимість проблеми можна наочно проілюструвати як на підставі узагальнення досвіду проведення тренінгів для суддів, працівників апарату судів та правоохоронних органів, так і “історіями з життя”. Враховуючи, що проблема, яка є невидимою, не має шансів бути вирішеною, відтак, уміння “помітити”, “побачити”, “зробити видимим”, “назвати”, “кваліфікувати” та под. – це ті навички, які необхідні представникам системи правосуддя. Набуттю цих навичок сприятиме низка заходів, зокрема, використання статистичних даних, згрупованих за ознакою статі, професійна підготовка суддів та інших працівників системи правосуддя з відповідної тематики, поширення програм наставництва, а також усунення шкідливого впливу гендерних стереотипів на ухвалення судових рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Короткий посібник про ЄС. Європейська комісія. Генеральний директорат із питань комунікації. Офіс цільової редакційної політики. Брюссель. 36 с.
2. Андрійчук Т., Акварельна К. Оксана Кісь: «Жінки – не слабка стать». The Ukrainians. 30.12.2020. URL: <https://theukrainians.org/oksana-kis/>.
3. У Києві розшукали батьків 8-річного хлопчика, який загубився в метро. *Дзеркало тижня*. 20.05.2021. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-kijevi-rozshukali-batkiv-8-richnoho-khlopchika-jakij-zahubivsja-v-metro.html>.
4. У Києві тато недогледів за сином, і той пішов шукати свою маму. Оштрафували чомусь її. *NV. New Voice*. 20.05.2021. URL: <https://nv.ua/ukr/kyiv/u-kiyevi-hlopchik-pishov-shukati-svoyu-mamu-yaka-zalishila-yogo-z-batkom-ale-oshtrafuvali-zhinku-50161047.html>.
5. Постанова Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 19.10.2022. Справа 682/1963/22. Провадження № 3/682/1001/2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106820175>.
6. Загородній М. В Україні оштрафували маму школяра, який прогулював дистанційні заняття. *УП життя*. 26.10.2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/26/251019/>.
7. Дружина не винна. Історикня Оксана Кісь про патріархальні звичаї та феміністичний рух. 10.03.2023. URL: <https://suspilne.media/culture/409701-druzina-ne-vinna-istorikina-oksana-kis-pro-patriarhalni-zvycai-ta-feministicnij-ruh/>.
8. Gender Equality Strategy (2024–2029). CM(2024)17-final. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680ae569b.
9. Justice for Women: High-level Group Report. 2019.
10. Mann L. Impact of COVID-19 on Women’s access to Justice. Council of Europe, 2022.
11. Choudhry Shazia. Women’s Access To Justice: A Guide For Legal Practitioners. 2018. URL: <https://rm.coe.int/factsheet-womens-access-to-justice/16808ff44e>.
12. Уварова О., Мозгова В., Соколова Я. Забезпечення доступу жінок до правосуддя в Україні: Навчальний посібник для суддів і прокурорів. Національна частина. URL: <https://rm.coe.int/training-manual-for-judges-and-prosecutors-on-ensuring-women-s-access/168076429a>.
13. Programming for Justice: Access for All A Practitioner’s Guide to a Human Rights-Based Approach to Access to Justice. United Nations Development Programme Asia-Pacific Rights and Justice Initiative UNDP Regional Centre in Bangkok. 2005.
14. Стратегія гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки. URL: <https://rm.coe.int/prems-041318-gbr-gender-equality-strategy-2023-ukr-new2/16808b35a4>.
15. Committee on the Elimination of Discrimination against Women. General recommendation on women’s access to justice. CEDAW/C/GC/33. 23 July 2015.
16. Посібник європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016. 232 с.
17. Дракуліч С. Як ми пережили комунізм і навіть сміялися. Київ, Yakaboo publishing, 2019. С. 43–53.
18. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні. *Незалежний культурологічний часопис “І”*. Ч. 27, 2003.
19. Буйських Ю. «Берегиня»: спроба деконструкції одного «кабінетного» міфа. Україна модерна. 18.05.2018. URL: <https://uamoderna.com/md/buyskykh-berehynia-myth/>.

20. Павличко С. Фемінізм. Київ, Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 61.
21. Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2012 р. № 1002-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1002-2012-%D1%80#Text>.
22. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / [І. Бекешкіна, Т. Печончик, В. Яворський та ін.]; під заг. ред. Т. Печончик. Київ, 2017.
23. Середньомісячна заробітна плата за статтю та видами економічної діяльності за квартал (дані за 2021). URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/smzp_zs/smzp_zs_ek/smzp_zs_ek_u.htm.
24. Карякіна А. “Я не зустрічалася з Коломойським і Ахметовим – видно, не дуже успішна заступниця міністра”, – Наталія Бойко. 19 червня 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=IZkBWdYSFKo>.
25. Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 року № 256 : Наказ МОЗ від 13 жовтня 2017 р. № 1254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1508-17#Text>.
26. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях : Закон України від 6 вересня 2018 р. № 2523-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-19>.
27. Сексизм: Помітити. Назвати. Припинити. URL: <https://human-rights-channel.coe.int/stop-sexism-uk.html>.
28. Fuley T. A person vs the state: studying access to justice. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 2, 2023. 44–54.
29. Third mentoring programme cycle on women's access to justice launched for legal professionals from the Eastern Partnership countries. Third mentoring programme cycle on women's access to justice launched for legal professionals from the Eastern Partnership countries. Council of Europe. Gender Equality. 07.09.2023. URL: <https://www.coe.int/en/web/genderequality/-/third-mentoring-programme-cycle-on-women-s-access-to-justice-launched-for-legal-professionals-from-the-eastern-partnership-countries>.
30. Preventing and combating sexism. Recommendation CM/Rec(2019)1 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe 27 March 2019. URL: <https://rm.coe.int/cm-rec-2019-1-on-preventing-and-combating-sexism/168094d894>.